

Róžańska, Monika

Geneza minaretów w kontekście badań nad wczesnomuzułmańskimi minaretami w Azji Środkowej (IX-XIII wiek)

Studia i Materiały Archeologiczne 14, 165-194

2009

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Monika Różańska

Geneza minaretów w kontekście badań nad wczesnomuzułmańskimi minaretami w Azji Środkowej (IX-XIII wiek)

W ciągu siedmiu stuleci, od wieku VII do pojawienia się Mongołów, muzułmańscy budowniczości, czerpiąc z różnorodnych tradycji budowlanych, dążyli do stworzenia określonego stylu architektonicznego, w tym również stylu w architekturze sakralnej. Wraz z pojawieniem się Mongołów architektura muzułmańska nabiera nowych cech, co stało się wyraźne także w formie minaretów. Zanim to jednak nastąpiło, do XIII wieku niemal w każdym zakątku świata muzułmańskiego spotkać można było minarety całkowicie różniące się między sobą pod względem formy i dekoracji. Wśród minaretów kwadratowych, cylindrycznych czy ośmiobocznych w planie powstawało wiele innych form. Wraz z przybyciem Mongołów w XIII wieku minaret stał się nieodłącznym elementem każdej budowli sakralnej, ale jednocześnie zanikały lokalne formy. Poza tym, z upływem czasu minarety zaczęły pełnić rolę głównie ozdoby, dlatego coraz częściej od końca XIII wieku w zespoły madras oraz meczetów włączano nie jeden, lecz dwa, cztery lub więcej minaretów. Pierwsze stulecia islamu stanowią więc, w pewnym sensie, odrębny rozdział w historii architektury muzułmańskiej. Był to czas kształtowania się form i ich udoskonalania pod względem estetycznym i konstrukcyjnym.

Tereny Azji Środkowej, a więc dzisiejszego Turkmenistanu, Uzbekistanu, Kirgistanu oraz Afganistanu, w przeciwieństwie do zachodnich ziem świata muzułmańskiego, w tym także Iranu, były niezwykle zróżnicowane pod względem kulturowym. Przede wszystkim dlatego formy i dekoracje minaretów z Azji Środkowej różnią się od tych wybudowanych w zachodniej części kalifatu.

Dotychczas nie podjęto analizy minaretów wzniesionych na obszarze Azji Środkowej. Wynika to nie tyle z braku zainteresowania tymi budowlami wśród badaczy, ile z ogromnej luki w źródłach i wielokrotnie z braku dokumentacji tych obiektów. Mimo tego niniejsza analiza pozwala na wyodrębnienie cech charakteryzujących tylko minarety środkowoazjatyckie.

Autorka jest absolwentką Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem dr hab. prof. UW Barbary Kaim i przedstawionej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego w 2007 roku.

Historia idei adhanu oraz znaczenie i rola muezzina w kontekście genezy minaretów

Allāhu akbar! Allāhu akbar! Ašhadu anna lā ilāha illā Llāhi. Ašhadu anna muhammadan rasūlu Llāhi. Hayya 'alā ʿās-salāti. Hayya 'alā ʿās-salāti. Hayya 'alā ʿāf-falāhi. Allāhu akbar! Allāhu akbar! Lā ilāha illā llāhu! (Bóg jest najwyższy! Bóg jest najwyższy! Zaświadczam, że nie ma bóstwa prócz Boga. Zaświadczam, że Mahomet jest wysłannikiem Boga. Ruszajcie na modlitwę, ruszajcie ku powodzeniu! Bóg jest najwyższy! Bóg jest najwyższy! Nie ma bóstwa prócz Boga!) (DANECKI 2002: 134-135).

Tak brzmi adhan (arab. *adhān*¹, „ogłoszenie”), czyli wezwanie wiernych do modlitwy. Adhan śpiewany jest w ściśle określonych godzinach, w zależności od położenia geograficznego oraz od pory roku, według kalendarza księżycowego. Zgodnie z wymogami islamu wierny powinien odmawiać modlitwę pięć razy w ciągu doby. Modlitwę odmawia się więc między świtem a porankiem, w południe, po południu, o zachodzie słońca i w nocy. Koran jednak wymienia jedynie trzy pory wyznaczające czas modlitwy: poranną, wieczorną i nocną. Arabiści uważają, że pierwsi wierni islamu rzeczywiście modlili się tylko trzy razy. Dopiero kiedy Muhammadowi nie udało się przekonać Żydów do islamu, prorok zwiększył liczbę modlitw do pięciu w ciągu doby². W ten sposób podkreślił różnicę w stosunku do żydowskiego, trzykrotnego *tefillā*. Stąd muezzin recytuje z minaretu adhan pięciokrotnie³.

Muzułmańska tradycja przedstawia to jednak nieco inaczej. Muhammad podczas wniebowstąpienia spotkał się z Bogiem. Ten nakazał prorokowi, by wierni odmawiali *salāt* aż pięćdziesiąt razy dziennie. Muhammad jednak, obawiając się, że muzulmanie nie będą w stanie sprostać tym wymogom, zaczął targować się z Najwyższym. Ostatecznie Boga miało usatysfakcjonować tylko pięć modlitw w ciągu doby (DANECKI 2003: 132).

Pisząc o powstaniu idei adhanu, nie sposób pominąć historii pojawienia się w tradycji islamu postaci muezzina. To właśnie muezzin (arab. *muʿaddhin*, „ten, co wzywa do modlitwy”) deklamuje melodyjnie z minaretu adhan. Według tradycji w pierwszych latach hidżry, kiedy to Muhammad z wiernymi zakończył swoją wędrówkę z Mekki do Medyny, jeden z jego towarzyszy Abd Allah ibn Zaid doznał krótkiej wizji. Mianowicie chciał on kupić *naqus*⁴, dzięki którym można byłoby głośno zaanonsować czas modlitwy. Poradzono mu jednak, żeby zamiast tego po prostu zaczął głośno śpiewać. Egipski historyk z XIV wieku Al-Maqrizi pisze, że *naqus* używany był w Fustat do porannego adhanu jeszcze w 673 roku. Dopiero kalif

¹ W literaturze można spotkać jeszcze inne transliteracje tego słowa, a mianowicie *adān* lub *azaan*.

² Muhammad wprowadził także inne, nowe zasady, min. zmienił kierunek modlitw. Zamiast ku Jerozolimie, muzulmanie mieli odtąd modlić się w kierunku Mekki.

³ Pięciokrotna modlitwa wydaje się mieć swoje źródło w zoroastryzmie, w którym wierni również byli zobowiązani do modlitwy pięć razy w ciągu doby (BOYCE 1988: 52).

⁴ *Naqus* to drewniane kołatki używane przez chrześcijan w liturgii. Do dziś stosowane są wśród Nestorian.

Muawija polecił gubernatorowi Egiptu Maslamie powiększyć meczet Amr Ibn al-Asa o wieżę, z której będzie deklamowany adhan (BOURIANT 1900: 246).

Uważa się jednak, że w rzeczywistości idea adhanu miała swoje źródła w chrześcijaństwie oraz judaizmie. Ibn Hiszam napisał, że pierwsi muzułmanie, którzy przybyli do Medyny, modlili się bez adhanu. Z pewnością jednak wyznawcy islamu, mając bezpośredni kontakt z *ahl-al-Kitab*⁵, zauważyli, że chrześcijanie używają kołatek i dzwonek, a żydzi szofaru, czyli rogu (BLOOM 2002: 28). Stąd prawdopodobnie idea adhanu znalazła swoje miejsce w muzułmańskiej tradycji. Natomiast pisma teologiczne mówią, że to Gabriel w niebie wydeklamował pierwszy adhan, a po nim Adam/Abraham przejął ten zwyczaj i rozpowszechnił na ziemi (CRESWELL 1926a: 137).

Dalej, w jednej z biografii Proroka autorstwa Ibn Iszaq czytamy, że Abd Allah ibn Zaid udał się do Muhammada i opowiedział o wizji, twierdząc, iż jeśli to prawdziwa wola Boga, należy ją bezzwłocznie spełnić⁶. Muhammad podobno zgodził się i polecił wyśpiewanie deklamacji Bilalowi, który sływał z pięknego oraz dźwięcznego głosu. Prorok miał wtedy skierować te o to słowa: „Powstań, o Bilalu, i zwołuj do modlitwy!”, co później Al-Nawawi⁷ rozwinął: „Idź do jakiegoś widocznego miejsca i przywołaj na modlitwę”.

Bilal ibn Rabah był Etiopczykiem urodzonym w Mekce (HILLENBRAND 1986: 361). Należał do pierwszych wyznawców nowej religii głoszonej przez mało wówczas znanego kupca Muhammada. Ibn Iszaq podaje, że Bilal początkowo cierpiał z powodu Muhammada. Etiopczyk nie był wolnym człowiekiem, a jego pan Umayya ibn Khalaf pozostawał czcicielem starych arabskich bóstw. Podobno Umayya w najgorętszą część dnia zaciągnął Bilala nad dolinę, przywiązał mu do gardła szur z ciężkim kamieniem i ustawił plecami do przepaści. Następnie zapowiedział nieszczęśnikowi, że pozostanie w tym miejscu dopóki nie umrze albo nie wyrzeknie się Muhammada na rzecz bóstw Al-Lat i Al-'Uzza. Jeden z towarzyszy proroka Abu Bakr miał uratować Bilala, który mimo wszystko nie wyparł się nowej wiary. Wkrótce, w 622 roku Bilal wraz ze współwyznawcami podążył za Prorokiem do Medyny, by tam stworzyć pierwszą gminę muzułmańską. W następnych latach Bilal ibn Rabah towarzyszył Muhammadowi w wyprawach wojennych, przy czym nadal pozostawał głównym muezzinem. O szacunku, jakim obdarzano Bilala za oddanie w szereg wiary mieczem, a przede wszystkim głosem, świadczył jego udział w bardzo doniosłym wydarzeniu religijnym zwanym *Umrat al-Kasā*. W roku 630, czyli w siódmym roku hidżry, Muhammad zasłonił Kaabę, a następnie polecił Bilalowi ze szczytu świątyni zwołać wszystkich wiernych na modlitwę. Niektórzy mieszkańcy Mekki uznali oba akty za świętokradztwo. Czarny Kamień bowiem otaczany był

⁵ W teologii islamu istnieje koncepcja ludów chronionych, nazywa się ich *ahl-al-Kitab*, czyli „ludzie księgi”. Należą do niej chrześcijanie i żydzi, ponieważ wierzą w tego samego Boga, od którego również otrzymali objawienie w formie księgi.

⁶ Ibn Iszaq, żyjący w VIII wieku autor pierwszej, zaginionej biografii Proroka Muhammada; na podstawie jego pracy w IX wieku Ibn Hiszam napisał drugą biografię Muhammada *Żywot Wysłannika Boga*.

⁷ Al-Nawawi, żyjący w XIII wieku autor *hidith*, czyli opowiadań o słowach i czynach Proroka Muhammada, pisał też *fiqh*, tj. prace mające na celu usystematyzowanie prawa muzułmańskiego.

pogańską czią od niepamiętnych czasów, wewnątrz niego gromadzono idole staroarabskich bóstw, do których Arabowie udawali się z pielgrzymką. Bilal nie po raz pierwszy jednak deklamował adhan z dachu budynku. Pamiętając słowa: „idź do jakiegoś widocznego miejsca i przywołaj na modlitwę”, Bilal prawdopodobnie pierwsze adhany zaczął deklamować właśnie z dachu. Dzięki temu wszyscy wierni mogli go dostrzec i usłyszeć. Muezzin wybierał te zabudowania, które znajdowały się najbliżej meczetu. Jeszcze w czasach dynastii Umajjadów poeta Al-Farazdak pisał, że adhan wygłaszany jest „z (korony) muru każdego miasta” (GOTTHEIL 1910: 135).

Warto zaznaczyć, iż w islamie nie ustalano zasad deklamowania adhanu. Jedyne raz w księgach prawa napisano, że muezzin, jeśli jest w podróży, może deklamować adhan podczas jazdy, natomiast jeśli zsiądzie ze zwierzęcia, powinien się już zatrzymać (HILLENBRAND 1994: 134). Zdarzało się także, że muezzin deklamował adhan ze szczytu minbaru.

Terminologia i geneza architektonicznej formy minaretu

Rozważając zagadnienie genezy minaretu jako formy architektonicznej oraz idei, należy najpierw przedstawić samą etymologię słowa „minaret”. W literaturze spotykamy się z równoznacznymi na pozór określeniami: *mi'dhana*, *mīdhana*, *sauma'a* oraz *manāra*.

Mi'dhana i *mīdhana* pochodzą od *adhān*, co tłumaczy się zwykle jako „miejsce wygłaszania adhanu” (CRESWELL 1926a: 134). Znaczenie to w pełni odpowiada funkcji minaretu. Istnieje nawet tradycja, według której Ali ibn Abi Talib, zięć Muhammada i czwarty kalif, nakazał budowę wysokiej midhany, by muezzin, nawołując do modlitwy, mógł widzieć domy wiernych. Ali jednak zastrzegł przy tym, że midhana nie powinna być wyższa niż dach meczetu. Być może dlatego w późniejszych wiekach islamu przyjął się zwyczaj, że muezzinem powinien być człowiek niewidomy, który podczas recytowania adhanu ze szczytu minaretu nie naruszałby prywatności muzułmanów (BLOOM 2002: 27). Drugi termin, *sauma'a*, występuje w języku arabskim niezwykle rzadko. Stąd arabska leksykografia niepewnie wyprowadza to słowo do znaczenia „być na szczycie”, lub „być podnoszonym”. Czasem w arabskiej literaturze *sauma'a* pojawia się w kontekście pustelnych wież (FRAENKEL 1886: 271). Być może *sauma'a* znaczy więc tyle, co „cela, w której żyje mnich”. Tego typu cele znane były w architekturze bizantyńskiej jeszcze przed nadejściem islamu. Zwykle cele wbudowywano w prostokątną wieżę, która przylegała do kościoła lub innego budynku klasztorowego. W literaturze arabskiej zachowała się historia o tym, jak *sauma'a* kościoła Jana Baptysty w Damaszku zamieszkiwana była przez mnicha Słupnika⁸. Kiedy kalif Al-Walid (705-715) rozkazał przebudować kościół na Wielki Meczet, mnich stanowczo odmówił opuszczenia *sauma'a*. Z kolei dzięki relacjom arabskiego podróżnika, żyjącego w XII wieku Ibn Jubair'a, dowiadujemy się, że zwyczaj mieszkania w celi *sauma'a* przejęli potem muzułmańscy pustelnicy.

⁸ Piszą o tym m.in. Bar Ali oraz Bar Bahlul (GOTTHEIL 1910: 132-154).

Ibn Jubair w swoim przekazie wymienia zachodnią wieżę (*sauma 'a*) meczetu, tę samą, którą wcześniej zajmował chrześcijański mnich (SCHIAPARELLI 1906: 257). Słowo *sauma 'a* najczęściej pojawia się w kontekście minaretów na obszarze Afryki Północnej (Egipt, Tunezja). Jednak w opisie meczetu w mieście Fez (Maroko) Ibn Abi Zar⁴ stosował zamiennie słowa *sauma 'a* i *manarāh* (o czym będzie dalej). Z kolei w Hiszpanii minaret określano mianem *zoma* (wieża), a od niego powstało określenie *sauma 'a* (BLOOM 2002: 29). Z trzecim terminem, *manarā* (tur. *manarā-h*), wiąże się najwięcej niejasności natury etymologicznej. Wyraz *manarā* pierwotnie znaczył „obiekt dający światło” (*nūr*). W literaturze *manarā* więc, to tła się światelko w celi mnicha. Stąd też prawdopodobnie latarnie morskie określano terminem *manarā*. Na przykład Al-Muqaddasi pisał o tym, że całe wybrzeże Palestyny zostało zabezpieczone ribatami⁹, do których wpływały greckie statki z jeńcami wojennymi w celu otrzymania za nich okupu. Muqaddasi zaznacza jednak w przekazie, że statki te nigdy nie przyplwały bez pomocy świetlnych znaków z manary ribatu (DIEZ 1918: 113). Z kolei w poezji arabskiej *manarā* tłumaczona jest jako „lampka oliwna” (CRESWELL 1926a: 134).

Nasuwa się więc pytanie, dlaczego i od kiedy wieże przy meczetach zaczęto nazywać manarami, a w konsekwencji minaretami¹⁰, skoro bardziej adekwatnymi do tego były nazwy *mīdhana* lub też *sauma 'a*. Niektórzy badacze tłumaczą, iż terminem *manarā* zaczęto określać wieże przy meczecie, ponieważ muezzin, recytując po zmroku adhan, musiał trzymać w dłoni światło – lampkę oliwną. Terminu *mīdhana* zaś używano w średniowiecznej literaturze zbyt rzadko, by wszedł na stałe do kanonu arabskiego języka.

Pewne jest również to, iż w czasach proroka Muhammada nie było czegoś takiego jak minaret. W ogóle pierwsze meczety nie posiadały minaretów. Z przytoczonych wcześniej przekazów o najstarszych deklamacjach adhanu wiemy, że muezzini nawoływali do modlitwy z dachu budynku lub korony muru. Dlatego też można stwierdzić, iż przeciwieństwie do *sahnu*¹¹ czy *ajwanu*¹², minaret nie był od początku zasadniczą częścią muzułmańskiej architektury, a tym bardziej samego meczetu.

Żyjący w XV wieku Al-Nu'aimi wymienił w opisie Damaszku aż 201 meczetów. Niewiele pisał o cechach charakterystycznych poszczególnych świątyń. Wspominał jednak, że tylko 20 z nich posiadało minarety (GOTTHEIL 1910: 137). Damaszek nie był wyjątkiem. Podobnie przy meczetach *Kubbat al-Sakhra* i *Masjid al-Aksa* w Jerozolimie, (dla muzułmanina drugie co do świętości miejsce), nie wybudowano żadnego minaretu¹³.

Jeśli więc minaret od początku nie był związany z meczetem, to może warto przyjrzeć się pokrótce również najstarszym meczetom. Otóż funkcję pierwszego me-

⁹ Ribat – wojskowa twierdza wznoszona w strefach granicznych świata muzułmańskiego.

¹⁰ Termin *minaret* jest angielskim i francuskim tłumaczeniem *manarā*.

¹¹ *Sahnu* – dziedziniec meczetu.

¹² *Ajwan* – wysoka, prostokątna sala recepcyjna zwieńczona sklepieniem kolebkowym, otwarta z jednej strony.

¹³ Co prawda w roku 913 pojawiły się cztery minarety, jednak nie należały one bezpośrednio do meczetu, ale do tzw. obszaru *Haram*.

czetu pełnił dom proroka Muhammada w Medynie (**fig. 1**). Był to prosty budynek z dużym dziedzińcem obwiedziony murem z suszonej cegły. Od strony północnej i południowej na palmowych pniach wzniesiono zadaszenie (ISMAIL 2005: 113). W takiej postaci dom, jako miejsce zgromadzeń i modlitw pierwszych muzułmanów, przetrwał niezmienny aż do śmierci Muhammada. Dopiero za panowania kalifa Al-Walida (705-715) rozpoczęto budowę wielkiego meczetu, zachowując przy tym podstawowy plan wcześniejszej zabudowy z czasów Proroka. Dodano jednak wyportyk, który otaczał dziedzińiec z czterech stron, a co dla nas najważniejsze – także manary w każdym z narożników (**fig. 2**). Źródła historyczne nie podają jednak, w jakim celu wzniesiono owe manary. Być może cztery „wieże” sygnalizowały jedynie istnienie w tym miejscu meczetu. Wśród gęstej zabudowy miasta meczet, który był wówczas jeszcze prostą i surową konstrukcją, bez charakterystycznych „wież” stałby się dla przechodniów po prostu niezauważalny. Podobnie rzecz ma się w przypadku meczetu w Al-Kufie z 637 roku. Był to pierwszy meczet, który powstał na podbitych przez muzułmanów terenach perskich. Podłogę stanowiła w nim jedynie ubita ziemia, a zadaszenie wsparte było na kolumnach przywiezionych z pobliskiej Al-Hiry. W 670 roku Zijad ibn Abihi, namiestnik Iraku, wznosił nowy meczet. Tym razem otoczono go murem wzmocnionym narożnymi wieżami. W średniowiecznych opisach meczetu brakuje jednak wzmianek o tym, że z wież kiedykolwiek nawoływano wiernych do modlitwy. Doniesienia arabskich historyków o innych meczetach z czasów umajjadzkich, w mieście Basr oraz w Fustat, również nie mówią o istnieniu przy nich minaretów (CRESWELL 1926a: 137).

W tym samym czasie, kiedy przebudowywano dom Muhammada na meczet, kalif Al-Walid rozpoczął wznoszenie meczetu w Damaszku. Tutaj jednak muzułmańska świątynia miała zastąpić chrześcijańską. W miejscu, gdzie obecnie stoi meczet, znajdowała się bazylika św. Jana, wcześniej zaś, w czasach rzymskich, świątynia Jupitera. Dlatego zarys meczetu oparty jest na fundamentach dawnego temenosu. Fundamenty te odbudowano, a narożne wieże z chrześcijańskiej świątyni przekształcono w minarety.

Architektura muzułmańska ukształtowała się nie tylko dzięki twórczej pasji samych Arabów, ale także w wyniku szybkiego adaptowania obcych koncepcji architektonicznych. Wyrazem tego jest różnorodność kształtów, modeli danego typu budowli. Dzieje się tak właśnie w przypadku minaretów. Już od końca XIX wieku badacze szukają źródeł, z których średniowieczni architekci czerpali inspiracje przy ich budowie.

Brytyjski historyk A.J. Butler wysunął hipotezę, iż większość egipskich minaretów z okresu mameluckiego wzniesiona została na przykładzie antycznej latarni na wyspie Faros w Aleksandrii (CRESWELL 1926b: 252-259, BUTLER 1907). Latarnia, jak wiadomo, nie zachowała się do czasów współczesnych. Przetrwały jedynie opisy starożytnych historyków i geografów. Latarnia na Faros miała być kwadratowa u podstawy, ośmioboczna w części środkowej trzonu oraz cylindryczna u góry. Stała się ona głównym tematem obszernej pracy niemieckiego badacza E. Thierscha (THIERSCH 1909). W swoich pracach twierdził, iż rzeczywiście latarnia ta, istniejąca

do początków islamu, mogła stać się inspiracją dla egipskich budowniczych w czasach Mameluków (CRESWELL 1926b: 252-259, THIERSCH 1909). Thiersch przyznaje jednak, że nie tłumaczy to innych form minaretów, które wzniesiono w Egipcie czy w innych miejscach Afryki Północnej oraz Hiszpanii. Niektóre minarety z tych terenów są bowiem kwadratowe na całej wysokości, a nie tylko u podstawy. Wobec tego Thiersch zasugerował, iż minarety na planie kwadratu pochodzą od chrześcijańskich wież lub dzwonnicy. Biorąc pod uwagę użycie terminu *sauma'a*, o czym była mowa już wyżej, teoria ta wydaje się być najbardziej bliska prawdy.

Oprócz minaretów o kwadratowych trzonach, na obszarze zachodniego świata islamu – w Syrii, Egipcie – można spotkać również minarety o trzonach ośmiobocznych, zwieńczonych małymi arkadowymi galeriami. Słynny badacz minaretów K.A.C. Creswell na podstawie prac swoich poprzedników z przełomu wieków XIX i XX wysunął hipotezę, iż ta forma wykształciła się właśnie z minaretów o trzonach na planie kwadratu. Minarety wznoszone na ośmiobocznych cokołach z biegiem czasu stawały się coraz wyższe i smuklejsze, a kwadratowy trzon przybrał również formę ośmioboku foremego. Słusznie następnie Creswell zauważył, iż oktagonalne cokoły wywodzą się ze wschodnich prowincji świata muzułmańskiego, gdzie znane były jeszcze przed pojawieniem się Mongołów (BLOOM 1991: 55).

Niestety, w swoich badaniach Creswell całą uwagę poświęcił minaretom wybudowanym po XIII wieku, dlatego w jego pracach brakuje opinii o pochodzeniu minaretów cylindrycznych na oktagonalnej podstawie. Geneza ich formy wzbudza bowiem najwięcej kontrowersji. Charakterystyczne dla Iranu, całej Azji Środkowej, Afganistanu oraz części Indii cylindryczne minarety Thiersch wywodził z rzymskich i bizantyńskich kolumn triumfalnych. Na wschodnich obszarach świata muzułmańskiego niejednokrotnie można było spotkać wolnostojące minarety, które nie przylegały do meczetu czy innej budowli sakralnej. Niektórzy badacze przychylają się więc do tezy Thierscha, uważając, że minarety symbolizowały zwycięstwo islamu. Natomiast J.M. Bloom, profesor historii sztuki i architektury islamu, poddaje w wątpliwość tę tezę. Mianowicie Bloom rozważa, w jaki sposób europejska tradycja stawiania kolumn jako symboli triumfu miałyby się przedostać do wschodnich prowincji kalifatu. O ile bowiem z powodzeniem można wytłumaczyć pochodzenie w zachodniej części świata muzułmańskiego minaretów kwadratowych, o tyle twierdzenia Thierscha na temat genezy minaretów cylindrycznych budzą już spore zastrzeżenia. Z kolei współczesny Thierschowi i Butlerowi historyk J. Strzygowski porównał cylindryczne minarety Azji Środkowej oraz Iranu ze średniowiecznymi wieżami Irlandii i stwierdził, że ich wspólnym źródłem inspiracji były koczownicze ludy azjatyckich stepów, które migrowały także w kierunku Europy (HACKIN, VOGEL 1925). Za jego przykładem również E. Diez interpretował cylindryczne minarety jako część starożytnej tradycji Indoirańczyków, którzy mieli wznosić drewniane słupy ku czci bóstw, podobnie jak Indianie w Ameryce wystawiali słupy totemiczne (DIEZ 1918). Inni badacze z połowy XX wieku szukali źródeł formy cylindrycznej minaretu w chińskich pagodach oraz buddyjskich stupach (HUTT 1976: 158-159). Natomiast A. Hutt wiąże cylindryczną formę minaretu z kolumnami wzniesionymi w północnych

Indiach w III wieku p.n.e. Władal tam wówczas Aśoka z dynastii Maurjów. Nawrócony na buddyzm cesarz kazał wybudować w Sarnath kompleks klasztorny z kolumną oraz stupą Dhamekh. Kamienna kolumna wysoka na 20 m zwieńczona była kapitelem złożonym z czterech lwów stojących do siebie tyłem. Podobnych tzw. kolumn Aśoki naliczono w północnych Indiach około trzydziestu (IRWIN 1973: 707). Tradycję stawiania kolumn jako symboli *Axis Mundi*, osi i środka wszechświata, kontynuowali również następcy Aśoki. W Qutb Minar na przykład, wśród muzułmańskich budowli stoi do dziś żelazna kolumna z czasów panowania Čandragupty II (375-415). Moim zdaniem jednak, kojarzenie kolumn ze środkowoazjatycką formą minaretu jest raczej nietrafne. Oprócz bowiem cylindrycznego kształtu obie budowle nie mają ze sobą nic wspólnego. W przeciwieństwie do minaretu, wewnątrz którego zawsze znajdowała się klatka schodowa, na szczycie zaś balkon albo arkadowa galeria, buddyjska kolumna wydaje się być jedynie monolitycznym słupem.

Wśród badaczy zainteresowanie wzbudzają nadal także pochodzące z IX wieku spiralne minarety z Samarry (Irak), przypominające ziggurat. Minarety te, wybudowane na zlecenie kalifa Al-Mutawakkili, są jednak jedyne i niepowtarzalne w architekturze islamu. Ich podobieństwo do starożytnych zigguratów czy mitologicznej wieży Babel miało raczej podkreślić indywidualność kalifa. Nie było natomiast wynikiem długofalowych wpływów cywilizacji Sumerów, choć niewątpliwie arabscy architekci koncepcję wieży-spirali zapożyczyli właśnie od nich.

Powyższa analiza wskazuje, że idea i forma architektoniczna minaretów mają różną genezę. Idea minaretu jako miejsca, z którego deklamowano adhan, była wynikiem bezpośredniego kontaktu muzułmanów z chrześcijanami i żydami. Natomiast idea architektonicznych form minaretu zrodziła się już z lokalnych tradycji, które zostały wchłonięte wraz z nadejściem islamu.

Minarety z terenów środkowoazjatyckich

Minarety zbudowane do XI wieku są badaczom mało znane. Monumentalna architektura w kolejnych stuleciach islamu całkowicie przyćmiła te proste w formie i dosyć niezgrabne konstrukcje z cegły suszonej. Nigdy też nie doczekały się jakiegokolwiek naukowej analizy, niemniej jednak wspominają je w kronikach arabscy historycy oraz zachodni podróżnicy. Natomiast w przypadku minaretów wzniesionych z cegły wypalanej archeologia dysponuje większym zasobem informacji. Wyjątek stanowią minarety na terenie dzisiejszego Afganistanu. Ten kraj, targany licznymi wojnami, już w połowie XIX wieku był miejscem bardzo niebezpiecznym i nieprzychylnym dla bardziej lub mniej naukowych ekspedycji.

Minarety z cegły suszonej wzniesione do XI wieku¹⁴

Pierwszym wielkim miastem środkowoazjatyckim, w którym pojawili się muzułmanie, był Merw, obecnie leżący w granicach Turkmenistanu. Z oazy Merwu i okolic znane są przynajmniej trzy najstarsze minarety wybudowane z suszonej cegły. Pierwszy z nich to minaret wzniesiony na wzgórzu Kurtly Depe, ok. 25 km na północ od Sultan Kala. Wiadomo, że ruiny tej budowli stały jeszcze w 1937 roku (BERDIEV 1971: 129-131). Z tego roku bowiem pochodzi, już ostatnia, fotografia i ogólny plan minaretu wykonane przez V. Pilavskiego (fig. 3). Według niego minaret stał w lewym narożniku piątkowego meczetu. Fundament oraz ściany meczetu zbudowano z cegły suszonej, natomiast elewację, mihrab oraz łuki z cegły wypalanej (BERDIEV 1971: 129). G.A. Pugaczenkowa utożsamiała Kurtly Depe z miastem Baszan, o którym pisze dwunastowieczny arabski historyk As-Samani. Na podstawie jego relacji Pugaczenkowa odnosi ruiny z Kurtly Depe do katedralnego meczetu Masuzidas Sagit, czyli Meczetu Czystości (BERDIEV 1971: 129). Prawdopodobnie świątynia wraz z minaretem istniała już w X wieku. Co prawda, nie należy sugerować się w datowaniu środkowoazjatyckich budowli IX-XIII-wiecznych wymiarami cegieł, ponieważ nie było wtedy ogólnej przyjętej normy określającej ich wymiary, jednak te najstarsze muzułmańskie meczety charakteryzowały się nadzwyczaj dużymi, kwadratowymi oraz prostokątnymi ceglami. I tak, do wzniesienia meczetu w Kurtly Depe użyto dużych cegieł o wymiarach 32 cm x 32 cm x 8 cm (BERDIEV 1971: 131). W XI wieku obie budowle odnowiono, dodając elewację z wypalanej cegły o mniejszych wymiarach: 24 cm x 24 cm x 5 cm dla meczetu i 30 cm x 30 cm x 6.5 cm dla minaretu (BERDIEV 1971: 131). Średnica minaretu natomiast nie uległa zmianie i wynosiła 6 m (BERDIEV 1971: 131). W roku 1937 budowla o cylindrycznym trzonie wznosiła się na wysokość 10 m (BERDIEV 1971: 130). Można przypuścić, iż była to połowa początkowej wysokości. Na zdjęciu V. Pilavskiego widać ponadto fragmenty dekoracji w dolnej, zachowanej części minaretu. Był to jeden pas z motywem koncentrycznie ułożonych kwadratów. Taki typ ornamentu w zdobnictwie architektonicznym Azji Środkowej jest jednak niespotykany. Poniżej fryzu widoczne są także otwory po belkach, które podtrzymywały konstrukcję ze świeżych, niewypalonych cegieł. Niestety, na powyższej charakterystyce kończą się nasze wiadomości o minarecie w Kurtly Depe. Nie więcej również wiadomo o pozostałych minaretach z X wieku.

W południowym Turkmenistanie – w Genugird oraz w Kiszman Tepe – stały jeszcze dwa minarety z cegły suszonej. Do ich budowy wykorzystano także duże, kwadratowe cegły (32 cm x 32 cm x 8 cm w Kiszman Tepe). Elewację wykonano z kolei z mniejszych, wypalanych cegieł. Średnica tych minaretów, tak jak średnica minaretu z Kurtly Depe, wynosiła 6 m (CHMIELNICKI 1992: 103).

Na wiek X datuje się także kilka minaretów z doliny górnego biegu rzeki Zerawszan. Zlokalizowano je w osiedlach Rarz, Fatmev oraz Zachmatbad znanym również jako Warzi Minor. W tym ostatnim minaret wysoki był na 13.5 m (CHMIEL-

¹⁴ Z racji niewielkiej ilości piśmiennictwa na ten temat oraz ogólnie z braku danych, poniższy rozdział napisany został na podstawie tylko dwóch pozycji bibliograficznych: CHMIELNICKI 1992: 103-107 oraz BERDIEV 1971: 129-131.

NICKI 1992: 103). Cylindryczny, mocno zwężający się do góry trzon postawiono na kwadratowym cokole o wysokości 1.7 m oraz o długości boku 3.85 m (CHMIELNICKI 1992: 103). Minaret w Zachmatbad wzniesiono z cegieł o wymiarach 42 cm x 23 cm x 8 cm (CHMIELNICKI 1992: 103). Tak duże cegły znajdujemy tylko w domach mieszkalnych Afrasiabu z IX wieku oraz w karawanseraju na stanowisku Pağkent. Do klatki schodowej minaretu prowadziło wejście umieszczone ok. 1 m nad ziemią. Wewnątrz drewniane rusztowanie podtrzymywało bardzo kręte schody. Dekorację trzonu tworzyły cztery ozdobne pasy na tle dokładnie wykonanej ceglanej elewacji. Do budowy minaretu w Fatmev użyto cegieł tych samych wymiarów co w Zachmatbad (42 cm x 23 cm x 8 cm) (CHMIELNICKI 1992: 104). Cylindryczny trzon minaretu postawiono jednak nie na cokole, ale bezpośrednio na ziemi. Jeśli chodzi o dekorację, to na ocalałej, sześciometrowej części widoczny był jeden dekoracyjny pas.

Trzeci, już ostatni znany badaczom minaret z cegły suszonej, zlokalizowano w osiedlu Rarz. Do połowy XX wieku budowla zachowała się na wysokość 11.5 m. Minaret wybudowano na kwadratowym, kamiennym cokole o wysokości równej 1.5 m i długości boku 2.5 m (CHMIELNICKI 1992: 104). Cylindryczny trzon, którego średnicę wpisano w kwadrat cokołu, udekorowano dwoma pasami. Nie wiadomo jednak nic o ornamencie wypełniającym owe pasy.

Biorąc pod uwagę powyższe dane, można przyjąć, iż właśnie w tych dwóch stuleciach (XI-XII) wykształcił się kanon budowli pełniących funkcję minaretu. Widać zatem, że wśród najstarszych minaretów istniały te związane z meczetami (Kurtly Depe). Stawiano je na kwadratowych cokołach lub bezpośrednio na ziemi. Cylindryczne trzony minaretów zdobiły pasma dekoracji ceglanej. Podstawowa różnica między wyżej wspomnianymi minaretami a tymi wznoszonymi od XI wieku polegała tylko na zmianie materiału budowlanego. Od przelomu wieków X i XI zaczęto bowiem używać cegieł wypalanych. Lepszej jakości materiał pozwolił z kolei na zwiększenie ogólnych wymiarów minaretu oraz na wykonywanie bardziej misternej dekoracji, jak np. inskrypcji.

Minarety z cegły wypalanej powstałe w wiekach XI-XIII

Łącznie na terenie Turkmenistanu, Uzbekistanu, Kirgistanu, Afganistanu oraz Północnych Indii zlokalizowano około 17 minaretów wzniesionych z cegły wypalanej między XI a XIII wiekiem (**fig. 4, fig. 14**). Poniższa charakterystyka wybranych minaretów ukazuje problemy, z jakimi styka się badacz podejmujący analizę tego typu budowli.

Minarety Mamuna i Kutlug Timura w Kunia Urgencz (Turkmenistan).

Kunia Urgencz znajduje się obecnie w północno-zachodnim Turkmenistanie w prowincji Daszchowuz, tuż przy uzbeckiej granicy w dolinie rzeki Amu Daria.

Minaret Mamuna¹⁵ wznosił się niedaleko północnej bramy Starego Miasta, w północnej części Tasz-kally (centralna, ufortyfikowana część miasta). Jeszcze

¹⁵ Abu Abbas Mamun ibn Mamun, znany też jako Mamun II, był chorezmszahem w latach 1008-1009, zmarł w roku 1017.

w drugiej połowie XIX wieku stały ruiny tej budowli. Pierwsze świadectwo istnienia minaretu pochodzi z relacji rosyjskiego orientalisty A.L. Kuna, który w 1873 odwiedził Kunia Urgencz. Naukowiec opisał „wschodni minaret” (Kutlug Timura) oraz „zachodni minaret” (Mamuna), który już wtedy popadł w całkowitą ruinę. Kun zaznaczył, że zachodni minaret miał taką samą formę jak pierwszy (KUN 1876: 213-216). Minaret Kutlug Timura stoi do dziś, o czym będzie mowa niżej. Pierwsze systematyczne badania archeologiczne minaretu Kutlug Timura rozpoczęły się w 1952 roku. Ekspedycją kierował wówczas S.P. Tolstow. Podstawą pierwszego datowania minaretu była ołowiana płyta o wymiarach 85 cm x 49 cm znaleziona w 1900 roku przez mieszkańców miasta w gruzowisku po minarecie. Na płycie znajduje się tekst kuficzny rozmieszczony w czterech rzędach. Głosi on: „Pan emir, sprawiedliwy władca chorezmszah Abu Abbas Mamun ibn Mamun, polecił zbudować ten minaret i osobiście troszczył się i kierował jego budową, pokorny w wierze i [dzięki temu] bliższy Allahowi, w ten sposób Jego wspomnienie wyniesie [go] pod niebiosy, i tak On wprowadzi jego w bramy dwóch światów. I to zdarzyło się w ciągu 401 roku.” (ARTEM’EV, URMANOVA 1999: 127). Data ta według kalendarza gregoriańskiego tożsama jest z rokiem 1011. Materiał ceramiczny wydobyty w trakcie wykopalisk w Kunia Urgencz bezdyskusyjnie potwierdza czas budowy tego minaretu (VAKTURSKAJA 1958: 198-202).

W wyniku badań archeologicznych z udziałem architektów i konserwatorów udało się odtworzyć niezwykle historię minaretu Mamuna. Otóż okazało się, iż minaret o cylindrycznym trzonie wznoszono dwukrotnie na tym samym fundamencie. Do budowli z północno-wschodniej strony przylegał Piątkowy Meczet z XI wieku, od zachodu zaś przechodziła jedna z głównych ulic tego miasta. Minaretowi z 1011 roku, o przypuszczalnej wysokości 49.5 m i średnicy u podstawy równej 9 m, odpowiadała dolna część wewnętrznego trzonu. Zbudowany był on z dużej, kwadratowej cegły o wymiarach 31 cm x 6 cm, typowej dla okresu poprzedzającego najazd mongolski. Kontekst, w jakim odsłaniano najstarsze części minaretu, wskazywał, że budowla runęła w wyniku nagłego zdarzenia, a nie na skutek długofalowej erozji. Początkowo uważano, iż zniszczenia dokonali Mongołowie w 1221 r. Z zasady najeźdźcy jednak nie burzyli minaretów, gdyż po opanowaniu miasta używali ich jako wież obserwacyjnych. Ponieważ Kunia Urgencz znajduje się w rejonie aktywnym sejsmicznie, wywnioskowano, że minaret runął właśnie podczas trzęsienia ziemi w 1208/1209 roku. Na tym, co pozostało z budowli wzniesiono w XIII lub XIV wieku nowy, tzw. zewnętrzny minaret. Zwiększono wówczas średnicę podstawy do 10 m, a wysokość prawdopodobnie do 55 m. Nowy minaret zbudowano z kwadratowej cegły o mniejszych wymiarach: 25 cm x 4 cm (ARTEM’EV, URMANOVA 1999: 128). Właśnie ten minaret, a nie wcześniejszy, opisywali dziewiętnastowieczni badacze. Minaret Mamuna z XIV wieku również ostatecznie zawałił się w wyniku trzęsienia ziemi w 1895 roku.

W 1992 roku przeprowadzono kolejne badania archeologiczne, które dostarczyły bardziej szczegółowych informacji o konstrukcji fundamentu minaretu z XI wieku. Okazało się, iż fundamentem była okrągła w planie platforma znajdująca się poniżej

1.3 m w odniesieniu do dolnej części trzonu minaretu. Platformę zbudowano z sześciu rzędów surowej cegły o wymiarach 30 cm x 32 cm x 6 cm. Fundament stał z kolei na dwudziestocentymetrowej warstwie rzeczno-piasku (MAMEDOV, MURADOV 2000: 66). Niestety, z racji dwufazowości budowli nie wiadomo, czy i jak udekorowany był jedenastowieczny minaret Mamuna.

Minaret Kutlug Timura (**fig. 5**) znajduje się na południowy zachód od mauzoleum Tekesza (1199). W większości publikacji, głównie zachodnich, minaret datowany jest na XIV wiek, podczas gdy wiele cech konstrukcji budowli i jej dekoracji niezaprzeczalnie świadczy o pochodzeniu z XI-XII wieku¹⁶. Zanim zostanie omówiona forma architektoniczna minaretu, należy wyjaśnić kwestię błędnie przyjmowanej na XIV wiek daty powstania budowli. Otóż wokół wejścia do minaretu, na wysokości 7.2 m widnieje inskrypcja w dukcie kufickim następującej treści: „(...) przykazał najjaśniejszy władca dwóch światów, którego Allah obdarował łaską i otworzył mu bramy prawdy, on – władca potężny, pan władców Arabów i Adżamów, blask ziemskiego pokoju i wiary, ratunek islamu i muzułmanów, Kutlug Timur, syn wielkiego emira Nadjm ad-daula wa-d-dina, ku czci Allaha, na wysławienie islamu w jego po-krewnej naturze wznosił tę budowlę (*imarat*) w dniach rządzenia sultana Uzbek chana, dzięki czemu Allah przedłużył jego władzę” (HALIMOV 1991: 39-40). Kutlug Timur w latach 1321-1333 pełnił funkcję zarządcy Chorezmu w chanacie Złotej Ordy. Za jego panowania przeprowadzono prace budowlane na bardzo dużą skalę i właśnie wtedy dokonano restauracji obu minaretów z XI wieku, umieszczając na jednym z nich inskrypcję. Minaret Kutlug Timura, w przeciwieństwie do minaretu Mamuna, zachował się do naszych czasów w całości. Swoją długowieczność zawdzięcza nietypowej konstrukcji, poczynając od konstrukcji fundamentu po specjalne spoiwa wewnątrz trzonu budowli.

Fundament. W latach 1980-1981 odsłonięto część fundamentu minaretu. Okazało się, iż minaret wzniesiono na konstrukcji w kształcie odwróconej, czterostopniowej piramidy zbudowanej z bloków wapienia (**fig. 6**). Wysoko położone wody gruntowe nie pozwoliły jednak na ustalenie wysokości fundamentu; badaczom udało się dotrzeć jedynie na głębokość 2.8 m (ASANOV 1971: 28).

Trzon. Cylindryczny trzon minaretu wznosi się obecnie na wysokość 59.9 m. Początkowa wysokość nie przekraczała 62 m (ASANOV 1971: 28). Średnica trzonu u podstawy równa jest 12 m i zwęża się ku górze do 2 m (**fig. 5**). Do budowy trzonu użyto kwadratowych cegieł o wymiarach 30-31 cm x 6 cm w części dolnej i mniejszych – 25 cm x 5.5-6 cm – w części górnej (MAMEDOV, MURADOV 2000: 63). Ponadto każdy ceglany rząd przelożony jest dwucentymetrową warstwą gliny, zaś poszczególne cegły połączone są między sobą spoiwem o znacznej zawartości gipsu, który z czasem stwardniał na kamień (CHMIELNICKI 1996: 148). W ten sposób zbudowano cały trzon minaretu. Dzięki temu siła poziomych sejsmicznych ruchów rozchodziła się po „ceglanych tarczach” minaretu, nie naruszając jego konstrukcji. W tym właśnie badacze widzą główną przyczynę trwałości budowli. Minaret co

¹⁶ Najpełniej udowodnił XI-wieczny charakter minaretu archeolog W. Zotow, który dokonał analizy dekoracji, oraz porównał styl pisma kuficznego (ZOTOV 1990: 37-39).

prawda jest przechylony na południowy zachód, największe nachylenie trzonu od pionowej osi minaretu wynosi 1.25 m, ale przyczyną krzywizny bynajmniej nie była wada konstrukcji. Prawdopodobnie nastąpiła ona w wyniku nierównomiernego rozgrzania cylindra podczas pożaru.

Zwieńczenie minaretu. Pierwotnie na szczycie budowli znajdowała się jeszcze drewniana konstrukcja, która w wyniku pożaru uległa całkowitemu zniszczeniu. Teraz widoczne są jedynie ślady w postaci otworów po belkowaniu. Na podstawie wnikliwej analizy porównawczej i dzięki pomiarom całej budowli udało się badaczom odtworzyć wygląd balkonu (**fig. 7**) (BULATOV 1978: 113). Otóż na wysokości 45.5 m od podstawy zawieszono stalaktytowe piętro, które podtrzymywało drewnianą konstrukcję. Na dwukondygnacyjny balkon prowadziły, zgodnie ze wskazówkami zegara, kręte schody ze 143 stopniami (CHMIELNICKI 1996: 147). Do klatki schodowej światło docierało przez pięć ledwo widocznych z dołu, nierównomiernie rozmieszczonych otworów okiennych. Natomiast wejście do minaretu znajdowało się 6.4 m nad ziemią. Minaret musiał więc stać tuż przy meczecie, a wejście doń wiodło przez poprowadzony z dachu budynku mostek, albo – co jest bardziej prawdopodobne – na zewnątrz przystawione były drewniane schody, jak w konstrukcji minbaru.

W latach 1981-1982 przeprowadzono kolejne badania archeologiczne, tym razem w celu odsłonięcia w pobliżu minaretu Kutlug Timura ewentualnego meczetu. Wykopalka nie wykazała jednak obecności żadnej konstrukcji, do której mógłby przylegać ów minaret. Nie ma w tym nic dziwnego, ponieważ z zasady minaret stał obok meczetu piątkowego, a jeden przecież wznosił się przy minarecie Mamuna. Dopiero w następnym, 1983 roku zainteresowano się pagórkami oddalonym od minaretu 70-80 m na zachód. Odkryto tam plac wyłożony dużą, kwadratową cegłą (30 cm x 7 cm) oblicowaną terakotą glazurowaną lub pokrytą błękitnym i złotawym pigmentem, czyli kolorami typowymi dla wieków XI i XII. Z kolei na północnym zboczu tego pagórka odsłonięto także piwniczne pomieszczenie. W związku z tym badacze uważają, że znajdować się tam mogła tzw. *chillja-hana*, czyli miejsce dla odbywania czterdziestodniowego postu przed pielgrzymką. W meczetach katedralnych zwanych *namzgaħ* gromadziły się rzesze wiernych. Dlatego wydzielano obszerny dziedziniec i miejsce do ablucji z instalacją odpływową¹⁷.

Zastanawiające jest, dlaczego w Kunia Urgencz wzniesiono mniej więcej w tym samym czasie dwa wysokie minarety, skoro położenie miasta w rejonie aktywnym sejsmicznie raczej nie zachęca do budowy tego typu konstrukcji.

W przeciwieństwie do budowniczych minaretu Mamuna, architekci minaretu Kutlug Timura wzięli pod uwagę zagrożenie. Ich dzieło, minaret zwieńczony drewnianym balkonem, na wzór minaretów irańskich pozbawiony był bogatej dekoracji tak typowej dla minaretów środkowoazjatyckich z XI-XII wieku. Był to z pewnością jeden z najwyższych minaretów środkowoazjatyckich, w którym zastosowano unikalne rozwiązanie konstrukcyjne. I jeśli nawet minaret Kutlug Timura nie jest

¹⁷ *Namazgaħ* lub też *musalla* to miejsce do odmawiania modlitwy podczas ważnych świąt muzułmańskich, zwykle na otwartej przestrzeni, niekiedy ogrodzone, z mihrabem i minabrem – „mównicą”. *Namazgaħ* wydzielano zazwyczaj poza murami miasta, w pobliżu głównej drogi.

arcydziełem pod względem dekoracji architektonicznej, to z pewnością jest osiągnięciem ówczesnej myśli inżynierskiej.

Dekoracja trzonu. Powierzchnia minaretu udekorowana została 18 pasami. Ceglana dekoracja pasów występowała w dwóch wariantach. Pierwszy to ułożone horyzontalnie i parami cegły rozdzielone w porządku szachowym flizą z motywem w kształcie litery S. Drugi to pojedynczo ustawione cegły z wkomponowanym motywem „kokardkowym”. Każdy pas włączono w bordiury w postaci typowego dla ornamentyki seldżuckiej motywu łańcuszka lub tzw. motywu „na żebro”.

Oprócz dekoracji geometrycznej na sześciu pasach widniały inskrypcje w dukcie kufickim. Do dziś zachowały się jednak tylko trzy¹⁸. Pierwsza to właśnie okalająca wejście minaretu napis Kutlug Timura, pozostałe dwie, znacznie różniące się charakterem pisma kuficznego, to inskrypcje koraniczne z XI wieku. Tekst umieszczono w poziomych pasach, ale czytało się go z dołu wwyż.

Minaret Kalan w Bucharze (Uzbekistan). Trudno sobie wyobrazić architektoniczny wygląd Buchary bez minaretu Kalan. Większość minaretów wzniesionych w XI-XII wieku w Azji Środkowej nie zachowała się w całości, zazwyczaj pozostały po nich jedynie cokoly z dolną częścią trzonu, a wieńczące fonary – jeden z najciekawszych szczegółów minaretu – bez śladu ginęły. Minaret Kalan należy jednak do kręgu nielicznych budowli z tego okresu, który całkowicie zachował swój pierwotny wygląd.

Budowlę wzniesiono z cegły o wymiarach 27 cm x 27 cm x 5 cm (NIL'SEN 1956: 88). Dzięki zaprawie murarskiej z dodatkiem alabastru oraz dobrze wypalonej cegle, całość w ciągu wieków przybrała postać trwałego monolitu, który utrzymał budowlę w nienaruszonym stanie. Wysokość minaretu wynosi 45.6 m według Nil'sena, 45.3 m zaś według Pugaczenkowej i Rempela. Do końca lat pięćdziesiątych XX wieku część cokołu przykrywała ziemia, dlatego dopiero na podstawie przeprowadzonego wówczas sondażu wyliczono rzeczywistą wysokość – 46.5 m (CHMIELNICKI 1996: 134).

Fundament. Ponieważ wkop sondażowy o głębokości 13 m nie ujawnił podstawy fundamentu, nie wiadomo, na jakiej głębokości znajduje się jego ostatnia ceglana warstwa (BULATOV 1978: 92). Zaobserwowano jedynie, iż jego dolne części składają się głównie z gliniano-lessowej zaprawy. Natomiast w miarę podnoszenia się fundamentu zamiast gliny sukcesywnie wzrasta w nim ilość ganczu¹⁹ oraz popiołu, tak że w cokole minaretu nie było już glinianej zaprawy. To właśnie użycie odpowiednich składników do budowy fundamentu zadecydowało o odporności minaretu na trzęsienia ziemi, które niejednokrotnie nawiedzały Bucharę. Ponadto część fundamentu zaopatrzone w elewację w postaci trzech pasów z płyt żółtego wapnia.

¹⁸ Pozostałe trzy inskrypcje zniszczyły nacieki z dachu balkonu minaretu.

¹⁹ Gancz to mieszanka gipsu (40-70%) z gliną. Roztwór wodny mielonego ganczu szybko wiąże się i lekko formuje; od pierwszych wieków używano ganczu jako materiału do tynku lub dekoracji. Wilgotny gancz bowiem łatwo się tnie i daje możliwość wykonania płytkiego, jak i głębokiego reliefu. Rzeźbiony gancz ma białą, matową powierzchnię. Z kolei podsuszona warstwa ganczu jest podstawą do malowania.

Cokół. Trzon minaretu postawiono na cokole w kształcie dekadonu o boku równym 3.5 m. Postument wysoki jest na 1.85 m i lekko zwęża się ku górze. Ściany cokołu oblicowano ceramicznymi płytkami. Tworzą one geometryczny deseń w postaci fliz ustawionych w kształcie trapezu, pomiędzy którymi wkomponowano po trzy okrągłe, prefabrykowane kształtki (**fig. 8**).

Trzon minaretu. Na cokole wzniesiono cylindryczny trzon o średnicy równej 9.7 m²⁰. Trzon wyraźnie zwęża się do góry i pod fonarem na wysokości około 32 m od powierzchni ziemi średnica maleje do 6 m (**fig. 9**). Niektórzy badacze (W. Nilsen, A. Prybitkova) dopatrzili się lekkiej wypukłości trzonu na podobieństwo *entasis* doryckich kolumn.

Wejście do minaretu znajduje się na poziomie dachu meczetu, a więc około 8 m nad ziemią. Do klatki schodowej liczącej 105 stopni prowadzą drzwi obramowane impostem oraz zwieńczone niszą z ostrołukiem (PUGAČENKOVA, REMPEL 1958: 70). Kręte schody o szerokości 1 m zawieszono na słupie o średnicy 3.25 m. Wnętrze klatki schodowej od góry zamknięte jest systemem stopniowo podnoszących się strzelistych łuków. Ponadto wewnątrz minaretu oświetlone jest przez otwory okienne znajdujące się na różnej wysokości. Są one niewielkie, ale rozszerzają się do środka, dzięki temu promienie słońca łatwiej wypełniają przestrzeń klatki schodowej.

Zwieńczenie minaretu. Minaret wieńczy arkadowa galeria wsparta na mukarnasowym gzymsie. Średnica fonaru (6.66 m) jest o kilkadziesiąt centymetrów większa od średnicy górnej części trzonu. Wewnętrzna przestrzeń galerii jest jednak niewielka, średnica galerii wynosi bowiem 1.05 m.

Całość w środku zamyka płaski, ceglany sufit. Na środku dachu umieszczono wąską stożkową nasadę. Słupy, na których opierają się łuki galerii, oprawione są od zewnątrz graniastymi kolumnami. Każdy łuk wstawiono w cienkie ramy, które łączą się nad kapitelami. Balustrady pierwotnie obłożone były ceramicznymi płytami o wymiarach 73 cm x 110 cm (CHMIELNICKI 1996: 137). Udekorowano je prostym, geometrycznym wzorem. Większość płyt nie zachowała się jednak, dlatego zastąpiono je zwykłą barierką ze szlifowanej cegły z płaskim, bardzo prostym deseniem (**fig. 9**). Pod stalaktytem, u podstawy fonaru znajdował się fryz z inskrypcją w dukcie kufickim pokryty niebieską glazurą (NIL'SEN 1956: 90). W czasie remontu fryz jednak zdjęto i wstawiono zwykłą mozaikę. Niebieska glazura na płytkach z XII wieku była zjawiskiem nowym i wcześniej w architekturze niespotykanym. Galeria wysoka na 8.5 m (bez stożka) zakończona jest potężnym mukarnasowym gzymsem. W odróżnieniu od gzymsu wspierającego konstrukcję fonaru ten ma pięć pięter stalaktytów. Ich elementy nie powtarzają się, mimo tego ich układ tworzy harmonijne przejście na kolejne piętra.

Dekoracja trzonu. Dekorację trzonu tworzą pasy z geometrycznym wzorem. Dwa dolne, szerokie pasy są jednakowe. Ozdobione zostały ceglami ustawionymi poziomo w parach, które z kolei rozdzielają pary cegieł ułożonych pionowo z Motywem kokardowym (**fig. 10**). Motyw ten był powszechnie stosowany w zdobnictwie

²⁰ Tylko minaret Kutlug Timura w Kunia Urgencz ma większą średnicę, wynosi ona 12 m.

architektonicznym Azji Środkowej w XI i XII wieku. Szerokie fryzy znajdujące się wyżej posiadają już bardziej wyszukaną dekorację, choć również spotykaną na elewacjach budowli z tego okresu. Cegły ustawione są mianowicie we wzory ukośnych siatek lub łańcuszków oraz krzyży w szachowym porządku. Ponadto szerokie pasy przeplatają się z wąskimi fryzami, również bogato dekorowanymi. Tu charakterystycznym ornamentem są okrągłe kształtki, takie same jak na fasadzie mauzoleum Samanidów, oraz cegły ułożone ukośnie w motyw jodelki. Każdy pas ujęto w cienkie bordiury wykonane przeważnie z cegieł ustawionych pionowo. Oprócz pasów z dekoracją geometryczną trzon minaretu ozdobiono również dwoma pasami z inskrypcją w dukcie kuficznym.

Pierwszy tekst umieszczono pomiędzy szerokimi pasami tuż nad cokolem. Inskrypcja wymienia imię fundatora budowli, czyli chana Muhammada Arslan (1102-1130). Drugi tekst umieszczono pod stalaktytem, u podstawy fonaru. Jak już wspomniano przy okazji opisu galerii, inskrypcja ta pokryta była niebieską glazurą. W trakcie przemarszu Armii Czerwonej w 1920 roku napis wraz z częścią galerii uległ zniszczeniu przez pocisk. Wiadomo jednak, iż tekst głosił datę zakończenia budowy minaretu w 1127 roku.

Jak już wcześniej wspomniano, spośród wczesnośredniowiecznych minaretów Azji Środkowej tylko minarety w Bucharze i w Wabkencie położonym niedaleko Buchary mogą poszczycić się zwieńczeniem w postaci arkadowej galerii. Podobnych fonarów na minaretach z tego okresu nie odnajdziemy w Afganistanie ani w Iranie. Trzecim minaretem wybudowanym w stylu bucharskim jest minaret w Uzgen w dzisiejszym Kirgistanie, tuż przy uzbeckiej granicy. Chociaż do naszych czasów nie zachowała się jego górna część, to na podstawie przeprowadzonej analizy porównawczej część badaczy rekonstruuje nadbudowę minaretu w Uzgen właśnie na kształt bucharskiej galerii.

Minaret w Khwağa Shiyah Puš (Afganistan). Khwağa Shiyah Puš znajduje się w dzisiejszym południowo-zachodnim Afganistanie w prowincji Nimruz, 28 km na północ od obszaru znanego jako Čakhansur w Sistanie (BALL 1982: 162). Niestety nie wiadomo, od kiedy istniała miejscowość Khwağa Shiyah Puš. Nigdy nie zorganizowano w tym miejscu badań wykopaliskowych. Jedynie na początku XX wieku, w latach 1903-1905, W. Tate przeprowadził badania powierzchniowe, które następnie kontynuował od 1969 do 1972 roku Fisher. W czasie prac na stanowisku Khwağa Shiyah Puš nie stwierdzono żadnych śladów po fortyfikacjach. Zidentyfikowano tylko ruiny budynków wzniesionych z gliny oraz cegły suszonej (BALL 1982: 162), a także sam minaret, jednak bez kontekstu architektonicznego. Nie wiadomo więc, czy minaret ewentualnie przylegał do meczetu czy też był budowlą wolnostojącą.

W dokumentacji Fishera znalazł się krótki opis zabytku, plan oraz fotografie. Kolejni badacze wykorzystywali zebrane informacje Fishera do swoich prac naukowych, porównując minaret Khwağa Shiyah Puš z minaretami w Damghan, Ghazni, Nad-i Ali oraz w Qutb Minar.

Minaret Khwağa Shiyah Puš, w przeciwieństwie do ruin otaczających zabytek, wzniesiony został z cegły wypalanej. W czasach, kiedy Tate przemierzał prowincję Nimrūz, z minaretu zachowała się jedynie dolna część. Na podstawie przerysu fotografii z początku XX wieku możemy określić wysokości ruiny na ok. 14 m (**fig. 11**). Minaret zapewne pozostałby nieopisany, gdyby nie charakterystyczny plan, na którym został wzniesiony. Ma on kształt filaru wiązkowego, gdzie zastosowano naprzemienność ośmiu półkolumn i ustawionych pod kątem także ośmiu lizen. Plan do złudzenia przypominał plan słynnego minaretu Qutb Minar wybudowanego prawie 100 lat później (**fig. 12**). Długość przekątnej w stosunku do przeciwległych wierzchołków lizen wynosiła niecałe 7 m. Wewnątrz znajdowały się zapewne schody zawieszane na słupie o średnicy ok. 1 m.

Ze względu na zły stan zabytku powstało wiele niejasności co do jego datowania. Fisher jako pierwszy zaproponował wiek XII (FISHER 1973: 131-155). Z kolei R. Pinder-Wilson sugeruje, iż minaret wzniesiono w drugiej połowie XI wieku (PINDER-WILSON 2001: 173). Badacz określił tę datę na podstawie układu cegieł; były one zestawione naprzemianlegle poziomo i pionowo. Na dowód słuszności swojej hipotezy Pinder-Wilson podaje przykłady zabytków, w których dopatrzył się takiego samego ustawienia cegieł, jak w minarecie w Khwağa Shiyah Puš. Są to jego zdaniem: mauzoleum Ismaila Samanidy w Bucharze (914-943), Wielki Meczet Laszkari Bazar (XII wiek), mauzoleum Baba Hatim niedaleko Balhu (1100) oraz mauzoleum Al-Muntasira w Astana-Baba w Turkmenistanie (pocz. XI wieku) (PINDER-WILSON 2001: 174). Porównując wymienione przez Pinder-Wilsona zabytki, należy stwierdzić, że nie miał on racji. Owszem, można dostrzec w konstrukcji zabytków naprzemianległe ustawienia cegieł, jednak nie w takim układzie, jak w Khwağa Shiyah Puš (**fig. 13**). Tym bardziej niejasna jest zaproponowana przez tego badacza data wzniesienia minaretu na połowę XI wieku. Dlatego w niniejszej pracy zostało przyjęte zaproponowane przez K. Fischera datowanie zabytku na początek XII wieku.

Analiza sposobów konstrukcji i dekoracji wyżej opisanych minaretów oraz pozostałych trzynastu, przebadanych wcześniej przez autorkę, powstałych w okresie wczesnomuzułmańskim w Azji Środkowej, pozwala na wyróżnienie ich kilku cech wspólnych. Mimo niewielkiej ilości źródeł odnoszących się do minaretów wybudowanych z cegły suszonej, analiza ich konstrukcji i dekoracji pozwala stwierdzić, że prezentują one te same cechy, co minarety wzniesione z cegły wypalanej.

Cechą podstawową minaretów powstałych w IX-XIII wieku jest ich cylindryczny trzon. Tylko w dwóch przypadkach (Dżarkurgan, Khwağa Shiyah Puš) trzon przybiera inną formę poprzez obecność pilastrów. Niemniej jednak także i te minarety mają plan koła. Ponadto niemal każdy trzon delikatnie zwęża się wraz z wysokością. Cecha ta nie dotyczy jedynie minaretów w Termezie i Samarkandzie, których średnica jest taka sama na całej długości. Średnica u podstawy trzonu wszystkich minaretów waha się zazwyczaj w granicach 7-9 m, przy czym zdarzają się minarety o średnicach znacznie mniejszych (Samarkanda – 1.8 m, Termez – 3.1 m) oraz większych (Qutb Minar – 14.32 m, Kutlug Timur – 12 m, minaret Kalan – 9.7 m).

Oczywiście wielkość średnicy związana jest z wysokością samego minaretu, ta zaś w wielu przypadkach, jeśli weźmiemy pod uwagę stan pierwotny budowli, sięgała ok. 30-40 m. Najniższy minaret wybudowano w Samarkandzie (ok. 16 m), najwyższy zaś w Kunia Urgencz (Kutlug Timur, 59.6 m) oraz w Dżam (60 m) (**fig. 14**).

Kolejną cechą charakterystyczną minaretów środkowoazjatyckich z wieków IX-XIII jest forma cokołu, na którym stawiano cylindryczny trzon. Należy przy tym podkreślić, iż prawie połowa z opisanych minaretów została wzniesiona bezpośrednio na ziemi, ewentualnie na fundamencie, o którym z kolei bardzo często nic nie wiadomo. Na siedemnaście wymienionych w pracy minaretów, siedem wybudowano na ośmiobocznym cokole. Trzy pozostałe wzniesiono na cokole dziesięciobocznym (Bucharą), dwunastobocznym (Wabkent) lub kwadratowym (Samarkandą). Wysokość postumentów wahała się w granicach 2-5 m. Jeśli chodzi o fundamenty, to w ich konstrukcji często pojawiają się wapienne płyty, warstwy wypalanych cegieł oraz kamienie. Część fundamentów miała formę kwadratu. Wyjątek stanowi minaret Kutlug Timura w Kunia Urgencz, gdzie fundament przybrał kształt czterostopniowej piramidy odwróconej wierzchołkiem w dół.

W rozplanowaniu wewnętrznym minaretów nie ma większych różnic. Klatka schodowa zazwyczaj zawieszona jest na cylindrycznym słupie o średnicy 1-3 m. Grubość słupa często zmniejszono na rzecz schodów, których szerokość wahała się w granicach 0.5-1 m. Węższe stopnie całkowicie traciłyby na funkcjonalności. Czasami słup zwężał się wraz z wysokością, dzięki temu ściany minaretu mogły być tak samo grube w wyższej, jak i w niższej partii trzonu. Zdarzało się także odwrotnie – kosztem grubości ścian minaretu, gdy średnica słupa nie zmieniała się. Warto wspomnieć również klatkę schodową w kirgiskim minarecie Burana, bowiem podstawą jej konstrukcji nie był cylindryczny słup, ale łożyskowy tunel przykrywający drewniane schody.

Wejście do minaretu znajdowało się zwykle powyżej 5 m nad ziemią. Do jego wnętrza można więc było dostać się przez poprowadzony z dachu meczetu mostek (Bucharą, Wabkent, Termez, Misrian) lub dodatkowe schody umieszczone na zewnątrz budowli (Samarkandą, Uzgen, minaret Burana). W przypadku tych ostatnich otwór wejściowy umieszczano tuż nad powierzchnią terenu.

Dekoracja minaretów środkowoazjatyckich opierała się przede wszystkim na wzorach geometrycznych i epigraficznych. Kwadrat i koło to dwa główne elementy stosowane w dekoracji geometrycznej sztuki muzułmańskiej. Dzięki ich kombinacji możliwe było stworzenie w dalszym etapie bogatej gamy innych wzorów. Stąd elewację minaretów zdobią cegły ułożone we wzór bądź to ukośnej siatki rombów, bądź to jodelki czy łańcuszka. Pojawiają się też często motywy meandra, ośmioramiennej gwiazdy oraz swastyki. Ponadto cechą charakterystyczną dekoracji minaretów są prefabrykowane, okrągłe kształtki oraz cegły z wrytym motywem kokardkowym lub w kształcie litery S. Oczywiście, wymienione tu wzory geometryczne spotykamy nie tylko na minaretach, ale także na innych budowlach środkowoazjatyckich z tego okresu. To, co jednak różni dekorację minaretów od dekoracji współczesnych im meczetów oraz mauzoleów, to ornamenty ułożone

pasowo. Naturalnie, taką formę dekoracji wymusił cylindryczny kształt minaretów. Najczęściej dekorowane pasy wstawiano w bordiury w postaci łańcuszka, rombów lub rzędu cegieł ułożonych pionowo. Jedynie dekoracja pasowa minaretu Burana w Balasagun pozbawiona była takiego obramowania. Zdarzało się również, iż minaretu nie pokrywano dekoracją geometryczną, a jedynie kilkoma pasami inskrypcji (przykładem jest minaret w Termezie). Bez względu jednak na obecność wzorów geometrycznych umieszczano zwykle po 2-3 inskrypcje. Inskrypcje wymieniają, w różnej kolejności, imię fundatora, architekta oraz datę budowy minaretu, często też fragmenty tekstów koranicznych. W nieco inny sposób dekorowano minarety z pogranicza afgańsko-irańskiego. Wiele cech, takich jak motywy roślinne wkomponowane w rejestr inskrypcji (minaret w Qasimabad w irańskim Sistanie) lub wnęki o kształcie krzyża (minaret w Nad-i Ali) spotyka się na budowlach w irańskim Chorasanie

Z analizy minaretów wynika zasadnicza zależność, a mianowicie kontekst, w którym budowano minaret, determinował jednocześnie jego funkcję. Biorąc to pod uwagę, minarety w Azji Środkowej z wieków IX-XIII można podzielić na trzy grupy. Do pierwszej z nich należą typowe minarety budowane obok meczetów (Buchara, Samarkanda, Wabkent, Termez itd.), z których każdego dnia wzywano wiernych na modlitwę. Druga grupa to minarety wolnostojące, wznoszone niedaleko *namazgah*, czyli meczetów kongregacyjnych (minaret Kutlug Timura w Kunia Urgencz). W dni świąteczne pełniły one funkcję *midhany*, ale stojąc na niezabudowanej przestrzeni, mogły także gromadzić wokół siebie lokalną społeczność muzułmańską. Trzecia grupa to minarety wzniesione jako symbole władzy (Qutb Minar, wieże w Ghazni, minaret w Dżam). Bogata dekoracja, treść zamieszczonych inskrypcji oraz monumentalność – to właśnie dzięki tym przymiotom minaret demonstrował potęgę islamu. Oczywiście, w rzeczywistości każdy opisany tu minaret wpisany był w wachlarz propagandy religijnej. Tym właśnie można wytłumaczyć aktywność władców, prześcigających się we wznoszeniu budowli ku chwale islamu. To, że nie tylko władcy byli fundatorami minaretów, ale także duchowni lub członkowie panującej dynastii, świadczy natomiast albo o ich zuchwałości, albo też o religijności. Przykładem tego może być niezwykle bogato dekorowany minaret w Wabkencie, wybudowany na rozkaz jakiegoś duchownego, lub ukryty w dolinie wyjątkowy minaret w Dżam. Niewykluczone, że wznoszący minaret wypełniali jedno z przykazań islamu. Zgodnie bowiem z zasadą *dżihadu*, każdy wyznawca Allaha powinien dokładać wszelkich starań, by poszerzyć wspólnotę muzułmańską i nawracać niewiernych. Minaret idealnie wpisuje się więc w sens tej zasady.

Obecnie motywy budowy i ewentualnie funkcje niektórych minaretów pozostają dla nas nieznanne. Pewne jest jednak to, iż minarety z wieków IX-XIII odgrywały w Azji Środkowej doniosłą rolę, nie tylko w aspekcie religijnym, ale także społecznym.

Skróty użyte w artykule

- ARTEM'EV V.I., URMANOVA A.M.
 1999 *Minarety Kunia-Urgenča*, in: R.G. Muradov ed., *Kulturnyje cennosti 1997-1998*, Sankt-Peterburg, p. 126-136.
- ASANOV A.L.
 1971 *Pamjatniki architektury srednevekovo Chorezma*, Taškent.
- BALL W.
 1982 *Archaeological Gazetteer of Afghanistan*, vol. 1, 2, Paris.
- BERDIEV F.
 1971 *Pamjatniki Architektury Turkmenistana*, Taškent.
- BLOOM M.J.
 1991 *Creswell and the Origins of the Minaret*, Muqarnas 8, p. 55-58.
 2002 *The Minaret: Symbol of Faith and Power*, Saudi Aramco World, March/April, p. 26-35.
- BOURIANT U.
 1900 *Description topographique et historique de l'Égypte*, Paris.
- BOYCE M.
 1988 *Zaratusztrianie*, Łódź.
- BULATOV M.S.
 1978 *Geometričeskaja garmonizacija v architekture Srednej Azii IX-XV vv.*, Moskva.
- BUTLER A.J.
 1907 *Ancient Architecture in Northern Syria*, Leiden.
- CHMIELNICKI S.
 1992 *Meždu Arabami i Tjurkami. Ranneislamskaja architektura Srednej Azii*, Berlin – Riga.
 1996 *Meždu Samanidami i Mongolami*, vol. 1, Berlin – Riga.
- CRESWELL K.A.C.
 1926a *The Evolution of the Minaret, with Special Reference to Egypt – I*, The Burlington Magazine for Connoisseurs 48, fasc. 276 (Mar.), p. 134-140.
 1926b *The Evolution of the Minaret, with Special Reference to Egypt – II*, The Burlington Magazine for Connoisseurs 48, fasc. 278 (May), p. 252-259.
- DANECKI J.
 2002 *Podstawowe wiadomości o islamie*, cz. I, Warszawa.
 2003 *Kultura i sztuka islamu*, Warszawa.
- DIEZ E.
 1918 *Churasanische Baudenkmäler*, Berlin.

- FISHER K.
1973 *Archaeological Field Surveys in Afghan Seistan, 1960-1970*, in: N. Hammond ed., *South Asian Archaeology: Papers from the First International Conference of South Asian Archaeologists held in the University of Cambridge*, London, p. 131-155.
- FRAENKEL S.
1886 *Die Aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden.
- FRISCHMANN M., UDDIN KHAN H.
1994 *The Mosque: History Architectural Development and Regional Diversity*, New York.
- GOTTHEIL R.J.H.
1910 *The Origin and History of the Minaret*, JAOS 30, fasc. 2 (Mar.), p. 132-154.
- HACKIN J.J., VOGEL J.PH.
1925 *The Influences of Indian Art*, London.
- HALIMOV N.M.
1991 *Pamjatniki Urgenča, Ašhabad*.
- HATTSTEIN M., DELIUS P.
2004 *Islam. Art and Architecture*, Köln.
- HILLENBRAND R.
1986 *Manāra, manār*, in: C.E. Bosworth et al. eds, *The Encyclopedia of Islam*, vol. 6, Leiden, p. 361-369.
1994 *Islamic Architecture. Form, Function and Meaning*, Cairo.
- HUTT A.M.
1977 *The Central Asian Origin of the Eastern Minaret Form*, Asian Affairs 8, fasc. 2, p.157-162.
- IRWIN J.
1973 *Asokan Pillars: A Reassessment of the Evidence – I*, The Burlington Magazine 115, fasc. 848 (Nov.), p. 706-720.
- ISMAIL H.
2005 *Historical Introduction to Islamic Architecture in Old Cairo*, Museum International 57 (May), p. 111-119.
- KOCH E.
1991 *The Copies of the Qutb Minar*, Iran 29, p. 95-108.
- KUN A.L.
1876 *Ot Chivy do Kungrada*, in: *Materialy dla statistiki Turkestanskovo kraja*, vol. 4, Sankt-Peterburg, p. 203-222.
- MAMEDOV M.A., MURADOV R.G.
2000 *Gurgandž. Architekturnyj putevoditel'*, Islamabad.
- NIL'SEN V.A.
1956 *Monumentalnaja arhitektura Bucharskovo Oazisa XI-XII vv. K voprosu o vozniknovenii srednevekovoj arhitektury v Srednej Azii*, Taškent.

PINDER-WILSON R.

2001 *Ghaznawid and Ghurid Minarets*, Iran 39, p. 155-186.

PUGAČENKOVA G. A., REMPEL L. I.

1958 *Vydajuščiesja pamjatniki architektury Uzbekistana*, Taškent.

SCHIAPARELLI C.

1906 Ibn Jubair, *Viaggio in Ispagna, Sicilia, Siria e Palestina, Mesopotamia, Arabia, Egitto, compiuto nel secolo XII*, C. Schiaparelli trad., Roma.

TIERSCH H.

1909 *Pharos, Antike Islam und Occident*, Leiden – Berlin

VAKTURSKAJA N. N.

1958 *Raskopki gorodišča Urgenč v 1952 godu, Trudy Chorezmskoj archeologo-etnografičeskoj ekspedicii*, vol. 2, Moskva.

ZOTOV V. V.

1990 *O datirovke minareta Kutlg-Timura*, in: *Architektura i stroitel'stvo Uzbekistana*, vol. 7, Taškent, p. 37-39

The Origin of Minarets in the Context of Studies of Early Islamic Minarets of Central Asia (ninth- thirteenth century)

ABSTRACT

The article deals with minarets built in the first centuries of Muslim era prior to Mongol conquests in the 13th century. The idea and architectural form of minarets have different origins. Architectural forms of minarets originated from local traditions assimilated at the time of the coming of Islam; whereas the idea of a minaret being a place from which *adhān* was recited resulted from direct contacts between Muslims, Christians and Jews. The analysis of forms and decorations of 9th-13th century Central Asian minarets has shown that a context in which a minaret was built determined its function.

Transl. by M. Róžańska

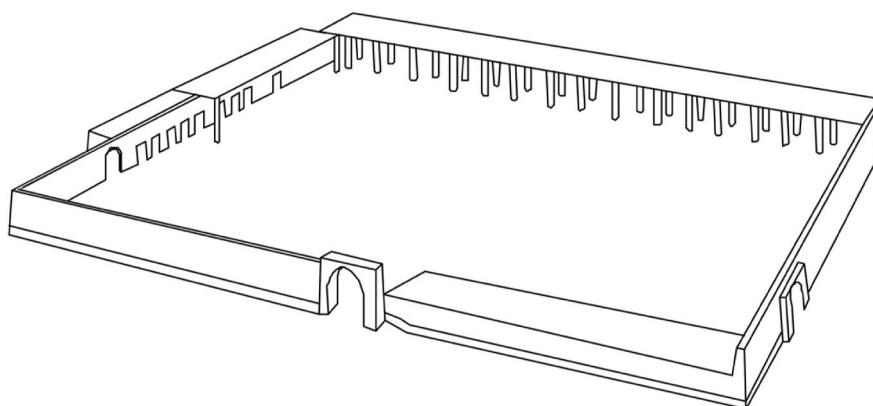

Fig. 1. Rekonstrukcja domu Proroka w Medynie (wg HATTSTEIN, DELIUS 2004: 41)

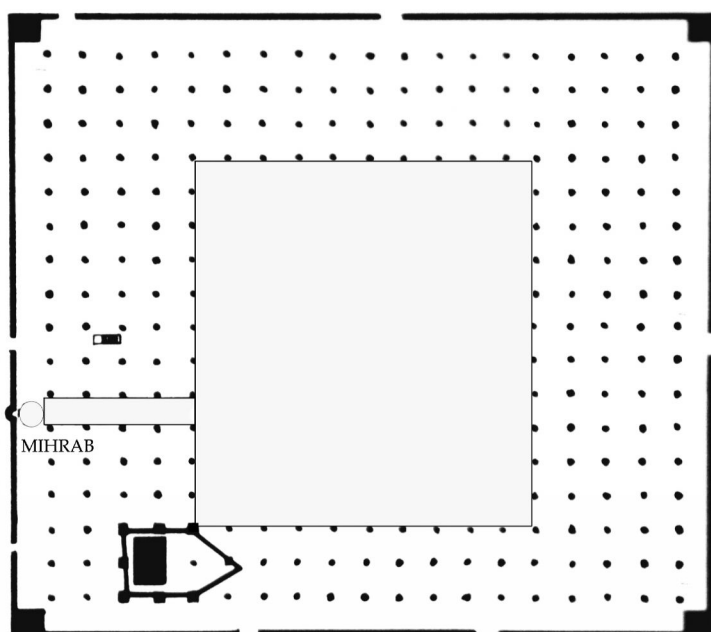

Fig. 2. Plan domu Proroka przebudowanego na meczet w VIII wieku za kalifa Al-Walida (wg FRISHMANN, UDDIN KHAN 1994: 89)

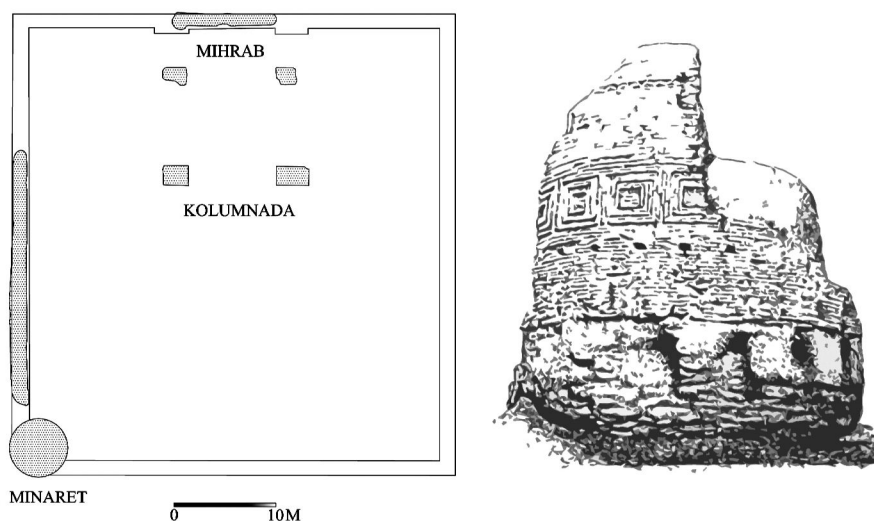

Fig. 3. Minaret w Kurtly Depe. Z lewej plan meczetu z minaretem w jego południowym narożniku. Z prawej przerysunku minaretu na podstawie zdjęcia V. Pilavskiego z 1937 roku (wg BERDIEV 1971: 129-131)

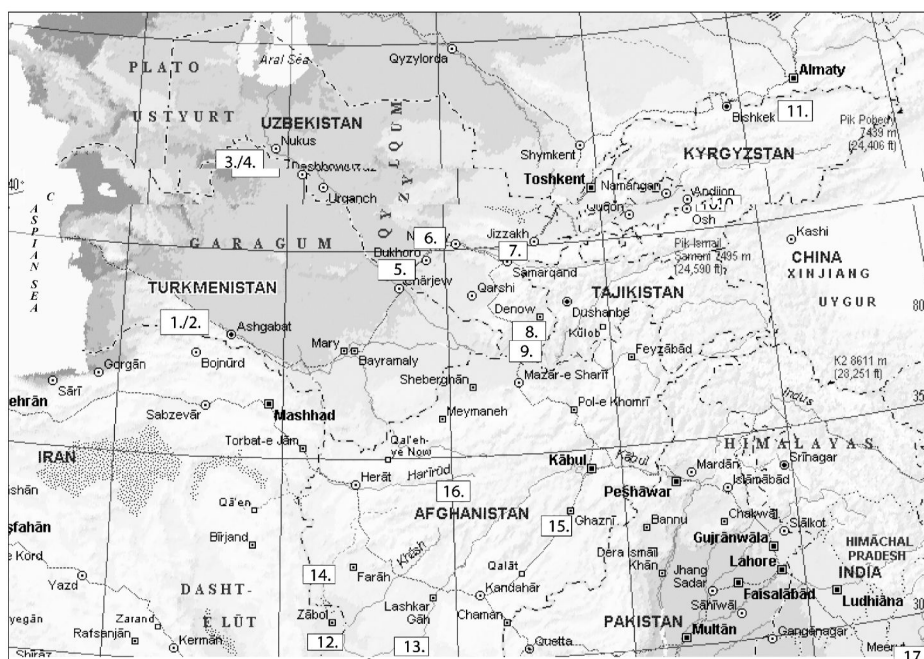

Fig. 4. Mapa. Minarety Azji Środkowej w IX-XIII wieku

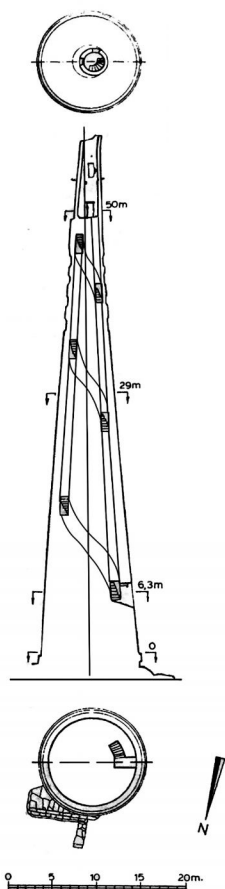

Fig. 5. Minaret Kutlug Timura, XI-XII wiek. Widok ogólny, przekrój pionowy i plan podstawy oraz górnej części minaretu (wg CHMIELNICKI 1996: 148)

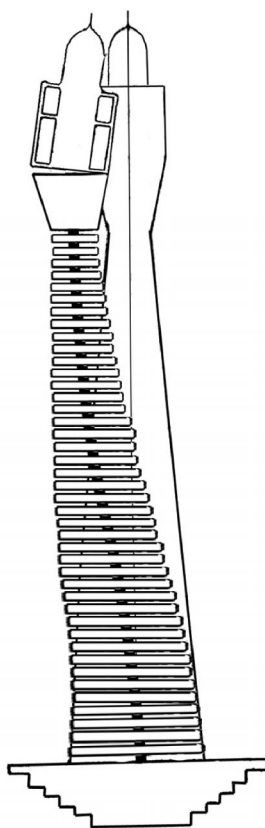

Fig. 6. Minaret Kutlug-Timura. Rysunek przedstawia kąt nachylenia trzonu minaretu i jego fundament (wg ARTEM'EV, URMANOVA 1999: 133)

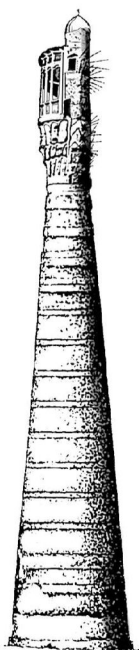

Fig. 7. Minaret Kutlug Timura. Rekonstrukcja górnej części minaretu dokonana na podstawie śladów w postaci otworów po belkowaniu (wg ARTEM'EV, URMANOVA 1999: 128; CHMIELNICKI 1996: 148)

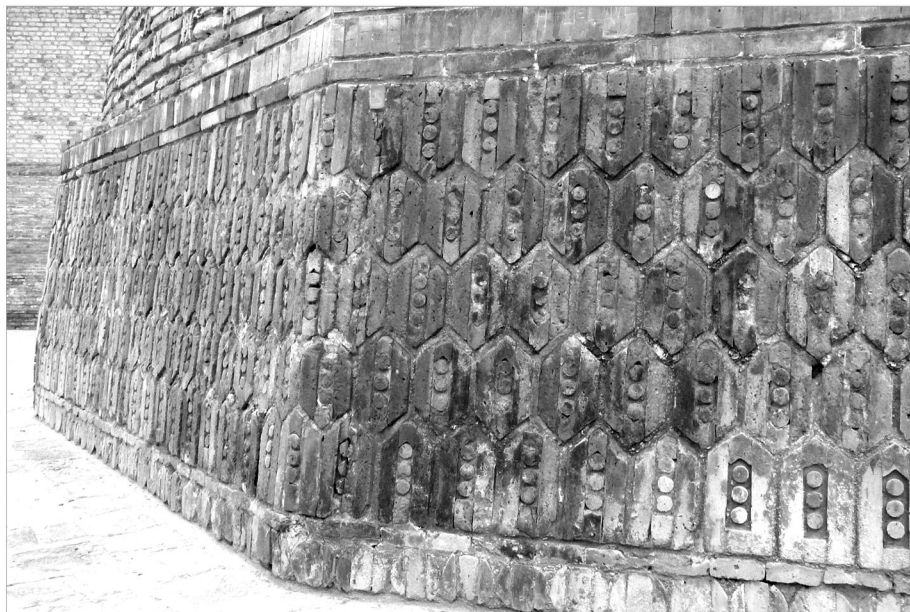

Fig. 8. Minaret Kalan w Bucharze, dekoracja z ceramicznych płytek na dekadonalnym cokole (fot. M. Różańska)

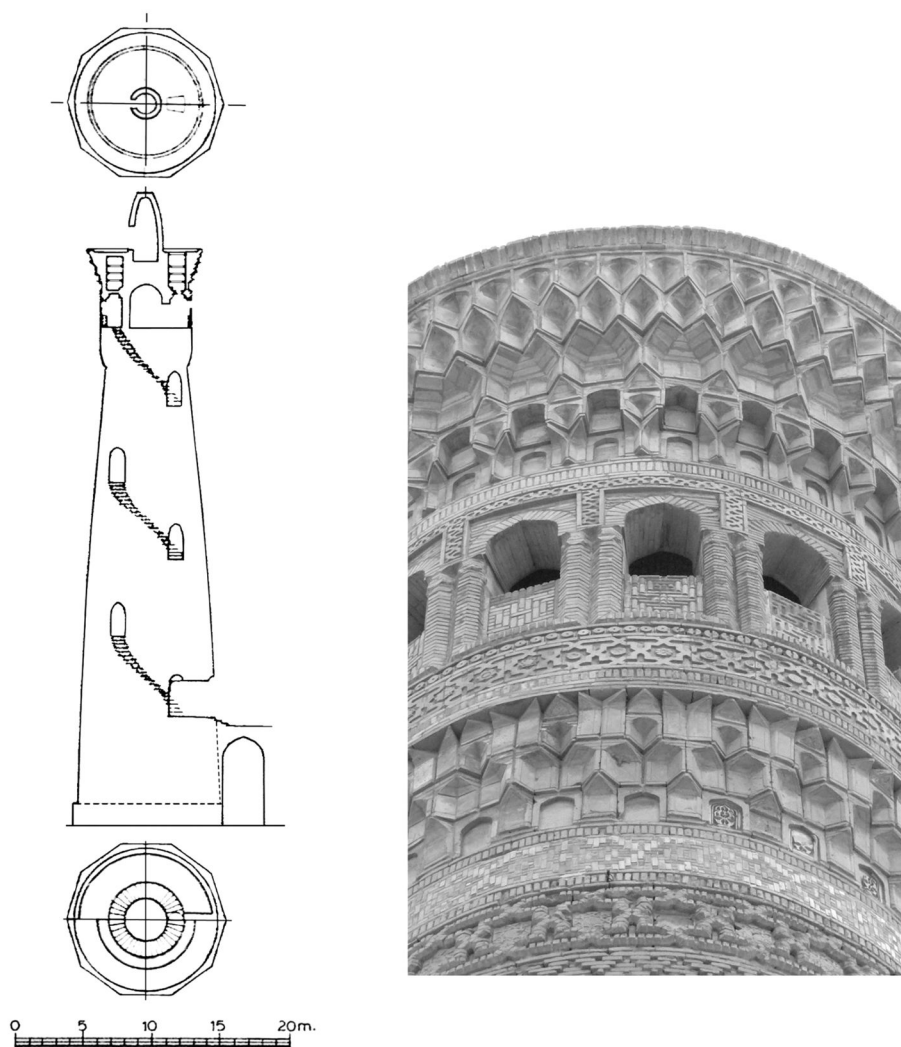

Fig. 9. Minaret Kalan w Bucharze. Po lewej przekrój pionowy przez elewację oraz plan dolnej i górnej partii minaretu (wg CHMIELNICKI 1996: 136); po prawej arkadowa galeria wieńcząca minaret (fot. M. Różańska 2007)

Fig. 10. Minaret Kalan w Bucharze, dekoracja trzonu (fot. M. Róžańska)

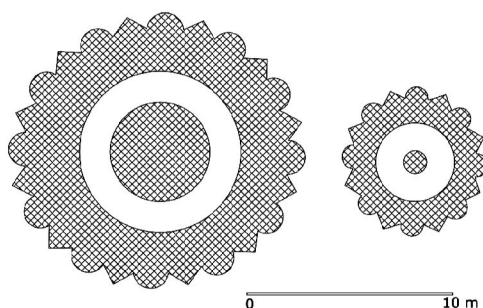

Fig. 11. Plany minaretów Qutb Minar (z lewej) oraz Khwağa Shiyah Puš (z prawej) (wg PINDER-WILSON 2001: 173)

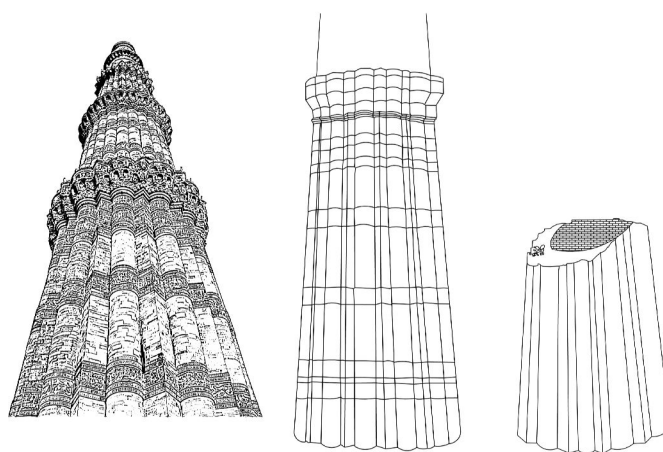

Fig. 12. Qutb Minar w Delhi, widok na pierwszą, najstarszą kondygnację minaretu (wg PINDER-WILSON 2001: 174); z prawej minaret w Khwağa Shiyah Puš (wg KOCH 1991: 97)

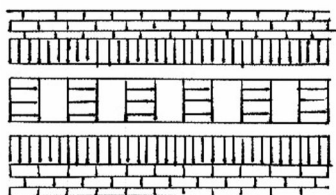

Fig. 13. Minaret w Khwağa Shiyah Puš – schemat ułożenia cegieł zastosowany w budowie cokołu minaretu (rys. M. Róžańska)

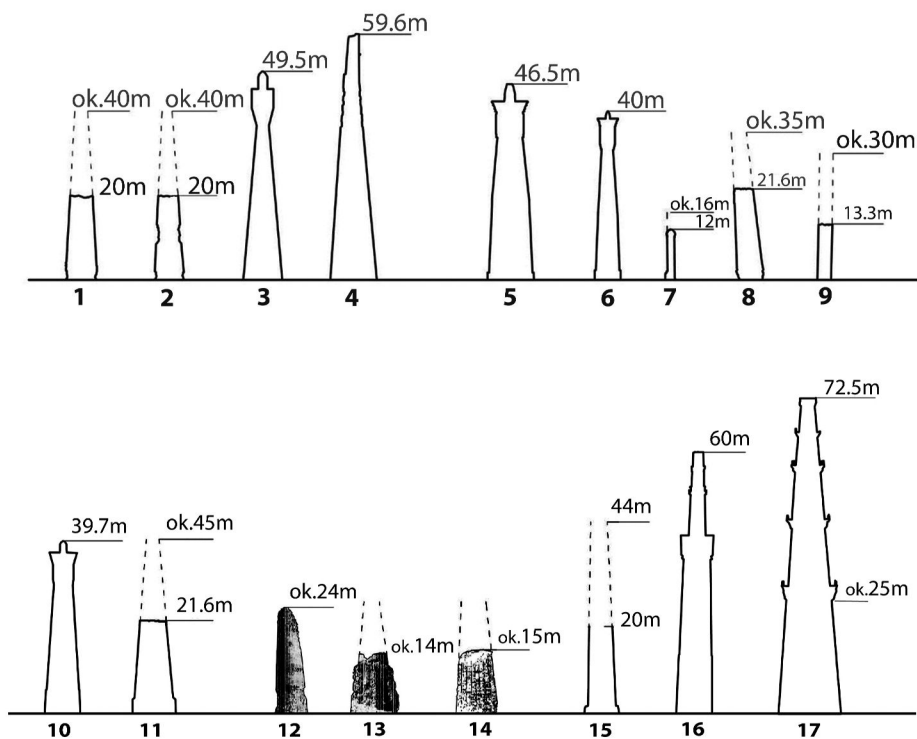

Fig. 14. Minarety w Azji Środkowej z IX-XIII wieku: 1 – Abu Gafar Amed w Misrian, 2 – Południowy w Misrian, 3 – Mamuna w Kunia Urgencz, 4 – Kutlug Timura w Kunia Urgencz, 5 – Kalan w Bucharze, 6 – w Wabkencie, 7 – w Samarkandzie, 8 – w Dzarkurgan, 9 – w Termezie, 10 – w Uzgen, 11 – Burana w Balasagun, 12 – w Qasimabad, 13 – w Nad-i Ali, 14 – w Khwağa Shiyah Puš, 15 – Masuda III w Ghaznie, 16 – w Garn, 17 – Qutb Minar (rys. M. Róžańska)